

РЕЛІГІЙНИЙ ТРАДИЦІОНАЛІЗМ ПРОТИ ПОЛІТИКИ РУМУНІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ БЕССАРАБІЇ (кінець 1930-х – червень 1940 р.)

У статті розглядаються характерні моменти церковно-релігійного життя Південної Бессарабії у передвоєнне десятиліття. Відображено, яким чином слов'янське населення краю протистояло спробам румунської влади і церкви позбавити його права на віросповідання та богослужіння рідною мовою.

Ключові слова: Південна Бессарабія, православ'я, славізм, сектантство.

В статье рассматриваются характерные моменты церковно-религиозной жизни Южной Бессарабии в предвоенное десятилетие. Отражено, каким образом славянское население края противостояло попыткам румынской власти и церкви лишить его права на вероисповедание и богослужение на родном языке.

Ключевые слова: Южная Бессарабия, православие, славизм, сектантство.

In the article the typical moments of South Bessarabia church-religious life are shown. It is displayed the way Slavonic population of the territory resisted the attempts of Romanian authorities and church to deprive it the right on religion and divine service in the native language.

Key words: South Bessarabia, orthodoxy, slavism, sectarianism.

Актуальність обраної проблеми є безперечною з цілої низки аргументацій:

а) оскільки, сьогодення ставить перед суспільством і релігійною громадою краю все нові й досить гострі питання, на які, маємо в цьому тверду впевненість, можуть лише відповісти фахівці-історики;

б) оскільки, в національній літературі повністю відсутні праці з даної тематики, а значить історіографія проблеми надто звужена і потребує наукової актуалізації;

в) оскільки, зарубіжні історики, перед усім статті П. Шорнікова (Молдова) [13] і А. Жуковського (Франція) [3], репрезентуючи християнське життя в Південній Бессарабії, не вичерпують проблеми – перший, з позицій російського православ'я, а другий, з погляду на інтереси діаспори.

Певним внеском у розробку проблеми були й наші монографії [5], що вийшли у 2006 та 2008 роках, проте, опираючись на нові джерела, маємо змогу продовжити висвітлення деяких питань релігійного традиціоналізму.

З часів Першої світової війни і до червня 1940 року, населена переважно православними християнами, південна частина Бессарабії перебувала у складі Румунії. Загальна площа цієї території становила близько 14,5 тис. км². За переписом 1939 року на теренах Акерманського (за румунського адміністрування м. Акерман називався

Cețății-Albe – Четатя-Албе. Зараз – м. Білгород-Дністровський Одеської області) та Ізмаїльського повітів українці та росіяни разом становили відповідно 39 % і 34,7 % від всього населення [4, с. 37]. У абсолютному вираженні в південно-бессарабських повітах мешкало разом 232,5 тис. українців і росіян, з них, в Акерманському повіті – 143,5 тис. і майже 89 тис. осіб у Ізмаїльському.

За результатами згаданого перепису загалом на цих теренах мешкало біля 624 тис. осіб. Інші дані, які наводив свого часу історик А. Жуковський, зазначають що на зазначених землях проживало 650 тис. жителів [3, с. 83]. На протипагу дослідникам, архівні джерела ДАОО (фонд Ізмаїльського обкому КП(б)У) за 1941 рік подають, на нашу думку, значно завищену чисельність населення Ізмаїльської області на межі 800 тис. мешканців [2, арк. 50]. Стосовно населення і його національного складу відмічається у примітці, що більшість жителів області становлять українці, їх понад 300 тис. і росіяни – до 200 тис. осіб, переважна більшість українців і росіян мешкала у містах Ізмаїл, Акерман, Кілія та в Бородінському, Старокозацькому, Татарбунарському, Суворовському, Лиманському районах. У Болградському і Ново-Іванівському районах проживали болгари (понад 140 тис.). Чисельність інших національностей краю мала такий вигляд: понад 60 тис. молдаван, біля 5,2 тис. гагаузів, понад 5,7 тис.

євреїв та біля 11 тис. представників інших національностей. Преважна більшість з них добре володіли російською, українською і румунською мовами.

Проте, навіть враховуючи неточності підрахунків, очевидні розбіжності, які перед усім можна пояснити невизначеністю самого населення щодо їх національної приналежності, підкреслимо – українці становили понад третину населення Півдня Бессарабії. У купі з росіянами, болгарами та іншим балканським населенням, чисельність слов'ян наближалася до 65-67 % мешканців [1, с. 74-75]. Поряд з тим, кишинівський історик П. Шорніков, в якійсь мірі, залишаючись на проросійських великодержавницьких позиціях і відкидаючи факт переважної частки українців у регіоні, стверджує, що в Ізмайльському повіті саме «росіяни та інші слов'яни становили біля 70 % населення» [13, с.159]. На нашу думку, значно важливішим є, передусім, те, що переважача слов'янська частка саме і визначала специфіку релігійного життя краю. Оскільки за винятком невеликої групи циган, німців та євреїв, які в незначній мірі лише репрезентували конфесійно-етнічне розмаїття, переважна більшість населення була віровідданою споконвічному Православ'ю та його відгалуженням.

Однак, ще з початку 20-х років ХХ ст. у Південній Бессарабії, досить гостро стояла проблема духовно-релігійної юрисдикції православних приходів. Оскільки, церква та її ієрархи з давнини користувалися значним впливом на суспільство, румунська влада також намагалася через церковно-адміністративні структури виправдати і укріпити свою присутність у Бессарабії та завдяки румунізаторській політиці серед православного населення закріпитися на перспективу. Впродовж усього періоду 20-30-х років йшла непримиренна боротьба Священного Синоду Румунської автокефальної православної церкви за чисельний прошарок представників південно-бессарабського православного кліру з метою їх відокремлення від митрополії Російської православної церкви. Остання, до окупації Румунією (в січні 1918 року) нараховувала три єпархії (Кишинівську, Хотинську та Болградсько-Ізмайльську) до яких входили 1 084 приходи, 27 монастирів, 7 чернечих скитів та 3 духовні семінарії [13, с. 159].

Синод, румунські клірики та місцева адміністрація у передвоєнне десятиліття намагалися обмежити у церковному житті півдня Бессарабії функціонування церковнослов'янської та російської (української) мов. Передусім через заборону викладання у семінаріях та духовних училищах, вилучення стародавніх книг, заборону священикам читати проповіді тощо.

Наступним кроком у підкоренні бессарабських церков румунській патріархії та проведенні румунізації православного життя було впровадження у жовтні 1924 року церковного календаря, виправленого відповідно до Григоріанського. Цей факт

став причиною подальшого багаторічного конфлікту між духовенством та православною віруючою громадою, який тягнувся до самої війни. Часто конфлікт переростав у селянські бунти та масові заворушення.

У 1930-ті роки існування Російської православної церкви (далі – РПЦ) відстоювалося багатонаціональним рухом, в якому брали участь усі, хто був проти румунізації, у тому числі росіяни, українці, болгари й русифіковані молдавани.

Дослідник П. Шорніков наводить заяву одного з лідерів російського національно-релігійного руху у Бессарабії Г. Цамуталі, який визначав відмінності між Російською та Румунською помісними церквами: «1. Ми здійснюємо богослужіння слов'янською мовою, тобто нашою національною церковною мовою, що є відміною не за суттю, а лише за формою; 2. Ми користуємося у церкві старим календарем. Однак ми вважаємо, що разом з Румунською Церквою ми сповідуємо ту ж Східну Православну Віру. Тому ми просимо Румунську Церкву прийняти нас до свого канонічного преклоніння, звичайно, за умови збереження вказаних особливостей, з яких витікають без сумніву наступні права: 1. Мати свої окремі церковні Общини, в яких служба проводилась слов'янською мовою і за старим календарем; 2. Обирати членів кліру, що дозволяється Церковними канонами і що має місце в деяких Православних Східних Церквах...» [13, с. 164].

Звичайно ж румунські ортодокси не збиралися відступати від своєї мети. Останнім аргументом Румунського патріархату у канонічній дискусії було цькування тих представників кліру, які були прихильниками старого стилю. Політична поліція постійно вимагала від церковних архієреїв сприяння у нагляді за населенням і приборканні «вилазок з метою русифікації». У жовтні 1937 року були засуджені за відправлення культу за старим стилем, попри заборону єпископії, священики Борис Бінецький, Дмитро Стецкевич та інші. Через кілька місяців сігуранца звинуватила у проведенні «панславистської» пропаганди групу жінок – прихожанок цих священиків.

Наприкінці 30-х років ХХ ст. єпископію Cetății-Albe – Ismail (далі – Четатя-Албе – Ізмаїл) очолював ревний прихильник румунізації єпископ Діонісій, якого з 19 вересня 1941 року замінив єпископ Полікарп. На чолі Румунської автокефальної православної церкви, Священного Синоду був патріарх Никодим. З точки зору церковно-адміністративного підпорядкування бессарабські землі входили до єпархії Четатя-Албе – Ізмаїл з чисельними парафіями, що розташовувалися у трьох повітах (жудецах). Кожний повіт поділявся на круги. Разом в єпархії налічувалося 10 кругів – у Ізмайльському і Кахульському по 3 і в Четатя-Албському – 4.

Наприкінці 30-х років ХХ ст., за даними єпархіального секретаріату, який надіслав інформацію згідно із запитом Міністерства освіти і

культів Румунії у повітах: Ізмаїл, Кахул (зараз – Республіка Молдова) та Четатя-Албе налічувалося 220 парафій з православними храмами у містах і сільських общинах (комунах) [6, арк. 40-46]. Серед названих повітів найчисельнішим був Четатя-Албський (Білгород-Дністровський), який налічував 86 парафій. У Ізмаїльському та Кахульському відповідно було 70 і 64. Оскільки саме українці, росіяни та болгари мешкали переважно в Ізмаїльському та Четатя-Албському повітах, а це 156 православних парафій, то етно-конфесійний чинник у стосунках місцевої православної громади з румунською владою та Священним Синодом Румунської Православної Церкви був, на нашу думку, визначальним. Звичайно ж така ситуація зберігалася у передвоєнні роки і до самого приходу радянської влади на ці землі влітку 1940 року і продовжувалася впродовж усього періоду румунської окупації, до літа 1944 року.

Національно-релігійну проблему в даному регіоні не можна розглядати інакше, аніж під кутом мовної політики румунської влади щодо інших православних, тобто місцевого населення, окрім, можливо, молдавського. Саме проблема мовного плюралізму у церковному богослужінні румунами категорично заперечувалася, як, власне, і в інших сторонах життя.

Румунська православна церква як невід'ємна духовна інституція румунської держави, перебуваючи на бессарабських теренах, керувалися новою конституцією Румунії, де у 94 Артикулі, в категоричній формі наголошувалось: «Румунська мова є офіційною мовою в Державі». Виходячи з цього, командування корпусу 3-ї румунської армії, що розквартирувалася також і на теренах Бессарабії, своїм розпорядженням № 13 від 13 лютого 1938 р., за підтримки Ради Міністрів та Патріарха Румунії забороняло усім службовцям публічно розмовляти іноземною мовою під час служби, за винятком випадків, дозволених законом чи регламентом. Церква тут вбачала й свою важливу роль та завдання.

Так, єпископ Діонісій у своїй резиденції в Ізмаїлі, 6 квітня 1938 року видав «Циркуляр усім протопопам парафій, монастирів, каплиць, церков єпископії і кафедральних м. Ізмаїла» [7, арк. 109], в якому визначив у межах «національних кордонів» ряд жорстких вимог.

По-перше, усі служби (акафісти, поліхронії тощо), що мали відбуватися в церквах та каплицях офіційних чи приватних, повинні були виконуватися лише румунською мовою. Клірики мали піклуватися, щоб усі написи російськими буквами, із зовнішніх та внутрішніх церковних стін й інших об'єктів культури, були замінені румунською мовою.

По-друге, використання іншої мови у святих службах дозволялося лише тільки тоді, коли запрошені до храму прихожани не знають румунської.

По-третє, за спільним бажанням архієпископа Кишинівського та командування 3-ї армії, щоб жодного слова не вимовлялося іншою мовою, крім румунської в молитовних будинках, визнаних законом. Окрім того, на різних зібраннях сектантів: штундо-баптистів, баптистів, адвентистів, молоканів та інших всі проповідники та слухачі мають користуватися виключно тільки румунською мовою як у живій формі, так і на письмі.

По-четверте, за умови, коли протопопи чи парафія матимуть потребу у проведенні будь-якої конференції чи диспуту із сектантами російською чи слов'янською мовами, потрібно заздалегідь просити уповноваженого від єпископа із зазначенням особи місіонера, місця, дати і часу, щоб надіслати на те дозвіл.

І на кінець, вимагалось від кліру єпархії не підтримувати розмови по-слов'янськи в парафіях ні на вулицях, а ні на базарах, а лише користуватися румунською мовою. Усі церковнослужителі повинні були терміново виконати зазначене вище, щоб уникнути судових санкцій для непокірних.

Такий «драконівський» циркуляр і переслідування з боку жандармів та поліції «релігійних традиціоналістів» визвали невдоволення серед слов'янського населення Бессарабії, особливо там, де воно компактно проживало. Почалося масове звернення з різного роду петиціями і проханнями до місцевих та єпархіальних архієреїв з боку поодиноких та колективних захисників місцевого православ'я. Тут доречно навести лист (повний текст див.: 5, с. 221-222), підписаний Георгієм Чернявським, від імені мешканців комуни Кара-Мехмет (зараз – с. Вишневе Одеської області) і датований 18 квітня 1938 року, до отця Федора, священника церкви Св. Іоанна Богослова. У ньому, між іншим, говорилося: «За розпорядженням уряду, по всій Румунії, у православних церквах, служба Бога повинна здійснюватися виключно тільки румунською мовою, однак, навіть зараз, усі старожили, до сих пір, не навчилися говорити по-румунськи. Ці старожили-українці, перестали ходити до православної церкви, адже вони розуміють службу Богу в церкві виключно тільки церковнослов'янською... Уся служба, – пояснює далі Г. Чернявський, – мені знайома церковнослов'янською, а румунською – зовсім нічого не зрозуміло; немає в мені того почуття, того ревного ставлення, яке було до сих пір, я не можу славити Господа Бога тими молитвами, тією хвалою, якою я висловлювався зрозумілою мені мовою...» [7, арк. 117].

Не тільки законотворці православні віруючі, але й сектантські відгалуження, особливо баптисти, не визнавали ніяких обмежень румунської влади і продовжували серед населення релігійну пропаганду свого віровчення та проводили церковні богослужіння російською/українською (часто в документах ототожнювалось) мовами.

Стурбований невиконанням розпорядження, єпископ Діонісій надіслав звернення до священнослужителів, в якому акцентував увагу на наступному: «Останнім часом отримуємо скарги від кліру, що баптисти у противагу усіх настанов користуються і сьогодні під час публічних релігійних служб тільки російською мовою...» тому, керуючись зверненням Міністерства культів і мистецтв № 16507 від 9 квітня 1938 року на адресу голови общин баптистів м. Кишинева, просив усіх священників «заборонити сектам здійснювати релігійну службу, як і проповідування, російською мовою. Або ж, дозволити у парафіях з компактним населенням, яке приналежне до національних меншин, російської чи болгарської, богослужіння однієї сторони» [7, арк. 119]. Такий підхід ієрарха мав під собою вагомі підстави. Щоб запобігти впливу сектантів на віруючих через мовленнєву духовну практику, серед деяких місцевих православних кліриків виникали пропозиції до єкзарха про надання мові «меншин» (йдеться про слов'янську) офіційного характеру в богослужіннях. Наприклад, лист за № 810/938 від протопопа 3 круга Ізмаїльського повіту та звернення № 58/938 пароха церкви Св. Матері Мироносиці в Ізмаїлі пропонували саме такий підхід до вирішення справи задля збереження православних парафій від відтоку віруючих та «зараження сектантством».

Релігійна напруга у краї змусила церковних ієрархів Бессарабії послабити явний румунізаторський тиск на слов'янське населення і шукати певної модернізації у вирішенні мовного питання в церковних богослужіннях. 3 червня 1938 року єпископія видала розпорядження, в якому доводила до відома клір про те, що попередній циркуляр Священного Синоду за № 2833 від 18 травня того ж року, зазнав деяких змін. Суть їх полягала у тому, щоби у селах з переважаючим румунським населенням служби відправлялися тільки румунською, а в селах зі слов'янською популяцією чи з переважаючою часткою слов'ян, більша частина служби мала проводитись румунською і лише по одній ектенії і по одній молитві слов'янською [8, арк. 1]. З цією метою було надіслано до місцевих протопопів таблицю з етнічною та релігійною класифікацією парафій.

Румунська церковна ієрархія та Міністерство культів, будучи наляканими відтоком віруючого населення від одержавленої і унітарної румунської церкви до різних (часто неконтрольованих) сект, змушене таки було йти на поступки, хоч і не втрачало надії на широку і повсюдну румунізацію.

Вдаючись до систематичних перевірок керівництво єпископії у такий спосіб підтримувала стабільне та покірливо-умиротворене становище підлеглих парафій усіх без винятку південно-бессарабських округ. Інспекторським перевіркам піддавались питання як суто адміністративно-церковного життя парафій, так і культурно-релігійного. У першу чергу вияснялося: ставлення

до своїх пастирських обов'язків священників та іншого церковного кліру, міра задоволення ними духовних потреб парафіян; існування будь-яких розбіжностей у церковних службах та поміж священниками в храмах; наявність уніфікації відповідно до загальноприйнятих норм богослужіння тощо.

Значна увага також приділялась внутрішньому та зовнішньому стану культових споруд, вчасному їх ремонту, забезпеченню необхідними для діяльності книгами, речами та ритуальним посудом. Так, протопоп 1-го кругу Ізмаїльського повіту Віктор Беров після інспектування у серпні 1939 року – лютому 1940 року парафій Чишма-Вирунта (зараз – с. Криничне Болградського району) та Дермендере (зараз – с. Каланчак Ізмаїльського району Одеської області) констатував, що «службу в цих селах проводять у церковках стареньких, але тримають у чистоті й порядку. Храми обладнані усім необхідним для церковного богослужіння. Стосунки між кліром добрі, як і поміж парафіями. Клір відповідально виконує свої обов'язки по відношенню до церкви і до самих парафіян, завдяки чому спостерігається мир і спокій у селах. У культурно-духовній царині населення досить благочестиве завдяки тому, що настоятелі храмів священники Ілля Зубко та Андрій Куликовський, разом з дияконами А. Агурою і В. Мар'яном багато працюють над тим, щоби людські душі перейнялися євангельським ідеалом» [9, арк. 7, 9].

Зазвичай така ситуація повною мірою задовольняла керівництво єпископії, тільки б не було проявів релігійного сепаратизму, сектантства чи славізму. Останнє, вважалось також негативним явищем, оскільки підтримувалось православними ієрархами Російської православної церкви з Радянського Союзу. Глибокі корені російського православ'я, пророшені в бессарабських землях ще з початку XIX століття, викоринити румунській владі було досить складно.

Безперечно, що одним з основних чинників, який сприяв духовному протистоянню насильницькій румунізації, був тісний зв'язок місцевих осередків православ'я з провідними духовними центрами Російської православної церкви через книжність та духовну літературу. Боже слово викладене у святих писаннях було багатовіковим надбанням православних храмів цього регіону. Кожний церковний осередок мав десятки старовинних духовних книг, різних видань Біблії, збірок літургій тощо. Наскільки міцною була духовна основа служителів культу свідчить наявність ритуальних книжок, написаних слов'янською мовою в ізмаїльських храмах: церкві Св. Димитрія і соборі Св. Миколая. У інвентарному списку бібліотеки церкви Св. Димитрія на початку 1941 року було зареєстровано 67 назв книжок духовного змісту [12, арк. 4-5]. Серед них значилися: 2 примірники «Октоїха» (1845), «Треби» (1813), «Апостол» (1891), «Пантікослов» (1813), «Мінеї 12 місяців» (1834), чотири примірники «Псалтиря»

(60-80-ті року XIX ст.), чотири великих і три малих «Літургій», акафісти Святих Варвари, Іоанна Хрестителя, Матері Божої, Матері Божої Казанської, Іоанна Богослова, Сімеона, Матері Божої Скорботної Радості, Пророка Іллі, Матері Божої «Неопалима купина», Марії Магдалини, Господа Ісуса Хреста, Миколая, Святої Богородиці, Серафима Саровського, Кирила і Мефодія та ін.

Як правило, Ю духовно-культува література була видана типографіями Києво-Печерської та Почаївської лавр у дореволюційний період. Духовно-пастирський фонд бібліотеки собору Св. Миколая в Ізмаїлі нараховував 36 найменувань книг, загальною кількістю 69 томів. Більшість богословських видань було видруковано у типографіях Священного Синоду в Москві і Санкт-Петербурзі на сто років раніше від подій 1930-х років [12, арк. 7-7зв.].

Духовне керівництво румунської церкви, прекрасно розуміло й те, що саме через простого служителя культури – священика як безпосереднього носія і пропагандиста румунської монархічності та християнізму, можна впливати на віруючих та співчуваючих православним бессарабцям. Архієреї єпископії Четатя-Албе – Ізмаїл робили все можливе, заради заохочення представників духовництва в їхній місіонерській та пастирській діяльності. Серед форм відзнаки «відданих справі Христовій» кліриків були нагороди у вигляді грошових премій, грамот, коштовностей і різноманітних подарунків тощо. Окрім матеріальних та моральних відзнак, клірикам надавалися також титули та звання, які були своєрідним ступенем у

кар'єрному просуванні по сходинках церковної «табелі о рангах». Так, у грудні 1939 року було нагороджено 19 кліриків, а 3 січня 1940 року архієпископ Діонісій підписав список для нагород ще на 12 осіб духовного звання. Напередодні пасхалій 1940 року було відзначено 87 протопопів та членів єпархіальної ради, з них 8 – святыми іконами, 6 – посохом, 9 – званням «Почесний протоіерей», 22 – нагороджено визолоченими хрестами, 23 – кулонами, 48 були відзначені благословенням і грамотами архієпископа [10, арк. 1-48]. А 16 травня того ж року були заохочені ще 65 представників духовенства та причту, переважно цінними подарунками та грошовими преміями у розмірі від 50 до 500 лей та 45 кліриків отримали грамоти, священницькі посади, наперсні визолочені хрести [11, арк. 1-48] тощо. З часом ці ж віддані Патріархатові Румунської ПЦ клірики стануть основою місіонерських груп, які направлятимуться за Дністер у «Транснестрію» з метою євангелізації місцевого населення.

Наприкінці, виділимо ряд характерних моментів у церковно-релігійному житті Південної Бессарабії. Позбавляючи прав місцевого слов'янського населення на віросповідання та богослужіння рідною мовою, румунська влада і церква у такий спосіб викоринювала його споконвічні духовні традиції, намагалася підпорядкувати його релігійне і світське життя. У свою чергу, слов'янське населення краю било на сполох, протистояло викориненню давніх традицій та віри, продовжувало зберігати канони православ'я, які були роками укорінені в цих землях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Боечко В. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / В. Боечко, О. Ганжа, Б. Захарчук. – К.: «Основи», Ін-т держ. управл. та місцев. самовряд. при Кабінеті Міністрів України, 1994. – 168, [1] с.
2. Державний архів Одеської області, ф. 4980, оп. 1, спр. 53.
3. Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часи Другої світової війни: Північна Буковина, частина Бессарабії і Транснестрія, 1941-1944 / Аркадій Жуковський // Український історик (Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен). – 1987. – Рік XXIV, ч. 1-4 (93-96). – С. 83-96.
4. Литвин В. Україна в Другій світовій війні (1939-1945) / Володимир Литвин. – К.: Вид. дім «Лі-Терра», 2004. – 464, [1] с.
5. Михайлуца М.І. Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Транснестрії (кінець 1930-1944 рр.) / Микола Іванович Михайлуца. – Одеса : «Optimum», 2006. – 237 с., іл. – (Наукове видання); Його ж. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939-1945) / Микола Іванович Михайлуца. – Одеса: «ВМВ», 2008. – 392 с. – (Історія Православної церкви).
6. Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (далі – КУ«ІА»), ф. 110, оп. 1, спр. 437.
7. КУ «ІА», ф. 110, оп. 1, спр. 673.
8. КУ «ІА», ф. 110, оп. 1, спр. 710.
9. КУ «ІА», ф. 110, оп. 1, спр. 711.
10. КУ «ІА», ф. 110, оп. 1, спр. 718.
11. КУ «ІА», ф. 110, оп. 1, спр. 731.
12. КУ «ІА», ф. 110, оп. 1, спр. 1801.
13. Шорников П.М. Политика румынских властей и кризис православной церкви в Бессарабии. 1918-1940 годы / П.М. Шорников // Отечественная история (М.). – 1998. – № 5. – С. 158-167.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор Я.В. Верменич, д.і.н., професор П.М. Тригуб

© М.І. Михайлуца, 2010

Стаття надійшла до редакції 23.03.2010